

Лекція № 1

Тема 1. Теоретичні основи курсу “Країнознавство”. Територія, її властивості і фактори розвитку

1. Країнознавство як наука
2. Методика і функції країнознавства
3. Теоретичні основи: фундаментальні теорії та основні концепції
4. Склад та параметри території країни
5. Державні кордони та їх характеристика
6. Класифікація країн світу
7. Основні періоди формування політичної карти світу
8. Форми правління та адміністративно-територіального устрою країн світу

1. Країнознавство як наука

Об'єктом вивчення країнознавства є країни як основні одиниці соціально-політичної організації світу, а також їхні регіональні угруповання. Цей напрямок географії виник ще за античних часів, а сьогодні відродився через велику потребу людей у пізнанні країн світу. У країнознавстві перехрещуються знання фізичної, соціально-економічної, історичної, політичної географії, а також низки інших негеографічних наук. Основне завдання курсу – формування сучасної географічної картини світу за допомогою комплексного вивчення країн, створення їхнього фундаментального, географічного образу й виявлення, їхньої своєрідності. Це завдання може бути досягнуте шляхом систематизації та узагальнення різноманітних даних про природу, населення, господарство, історичний розвиток, соціальну організацію і культуру країни.

2. Методи дослідження дисципліни

В арсеналі дисципліни —Країнознавство» наявні як традиційні методи досліджень, так і нові, пов'язані з потребами НТР. До першої групи методів належать історичний, картографічний, порівняльний, методи спостережень, системного аналізу, статистичний, економічного районування та ін. Друга група охоплює методи економіко-математичні, дистанційних спостережень, геоінформаційний.

Історичний метод. Своєрідність його використання світу полягає у тісному поєднанні з аналізом і просторовими аспектами соціально-економічного розвитку, які зумовлюють безупинні зміни у географії господарства і населення, в характерні використання природних і трудових ресурсів, в освоєнні та заселеності території. Знання історії необхідне для розуміння сучасної географії населення і розміщення рекреаційних ресурсів, а також для прогнозування їх змін на прикладі конкретних регіонів світу.

Картографічний метод. Завдяки йому створюють тематичні карти, наносячи на них безліч об'єктів, відображаючи їх взаєморозташування і взаємозв'язки. Складання різноманітних тематичних карт підвищує інформаційну місткість наукового матеріалу.

Порівняльний метод. Покликаний знайти найбільш істотні риси подібності та відмінності у господарському використанні територій світу, в географічних типах

господарства і розселення, в їх взаємозв'язку.

Метод спостережень. Роль міжнародного туризму, поїздки зарубіжними країнами розширюють можливості безпосередніх особистих спостережень за особливостями господарського використання території, системами і типами розселення, умовами життя та культурою населення тощо.

Метод системного аналізу. Базується на принципі поетапності, передбачає визначення мети, завдань, формулювання наукової гіпотези, всебічне дослідження кожної з територіальних систем, особливостей розміщення і розвитку продуктивних сил, а також вивчення цілісної системи, її внутрішніх і зовнішніх зв'язків, погодження галузевих і територіальних проблем.

Статистичний метод. У його основі – аналіз даних про господарство і населення регіонів та країн, він сприяє з'ясуванню особливостей просторової взаємодії різних територіально-економічних систем. У цьому аспекті важливу роль відіграє статистика як ефективний інструмент досліджень економічного, соціального та рекреаційного стану конкретної території.

Метод економічного районування. Дає змогу виявити взаємопов'язані в соціально-економічному аспекті частини країни за певною спеціалізацією. Базуючись на вченні про економічні райони, потребує обробки різноманітної економічної та соціальної інформації.

Економіко-математичні методи. Дають змогу відобразити певні кількісні співвідношення, а іноді й якісні закономірності розміщення різних форм і типів господарств, розселення і життєдіяльності населення. Важливим при цьому є математичне моделювання різних соціально-економічних процесів і об'єктів.

Методи дистанційних спостережень. Широко використовуються в дослідженнях розміщення природних ресурсів, господарських систем і населення. Дають нову і докладну інформацію про концентрування господарського використання території, особливості концентрації господарства і населення на великих регіональних просторах, про межі міських агломерацій, стан довкілля тощо.

Геоінформаційний метод. Набуває дедалі більшого значення. Полягає у створенні геоінформаційних систем, які є сучасним засобом збирання, збереження та аналізу різноманітних відомостей про територію.

Вибір методів дослідження залежить як від наукового завдання, так і від об'єкта вивчення. Найдоцільнішим є поєднання різних методів з урахуванням конкретних можливостей кожного з них.

Застосування ідей, законів, гіпотез, концепцій, теорій дає змогу з'ясувати сутність об'єктів та явищ, які вивчають конкретні галузі науки. Методологія та методика цього пізнання базується на залученні у науково-дослідний процес певних методів дослідження.

3. Теоретичні основи: фундаментальні теорії та основні концепції

Географічний детермінізм (лат. *determine* – визначати) наведено теоріями, що вважають вплив природно-географічного середовища головною рушійною силою розвитку держави. Формування такої системи поглядів бере свій початок у період античності, саме тоді сформувалося кілька напрямів географічного детермінізму:

- **фізіологічний** (Гіппократ) – залежність фізичного та психічного стану

людини від природних умов, температури повітря, якості водних ресурсів, рельєфу, рослинності;

- **географічний** (Арістотель, Геродот, Страбон) – вирішальну роль у розвитку держави відграє географічне становище. Арістотель визначав вплив природних умов на характер та політичний устрій народів. Наприклад, характерними рисами народів півночі є мужність, але інтелектуальні здібності в них розвинені менше, тоді як азійські народи інтелігентні та мають розвинені творчі здібності, але через нестачу мужності, вони перебувають у підпорядкованому стані. Географічне становище Греції, на думку Арістотеля, сприяє поєднанню в еллінах інтелекту та мужності, що дає їм здатність мати владу над іншими народами. Геродот зазначав на залежності способу життя населення від клімату, рослинності, рельєфу країни, зокрема кочове господарство скіфів зумовлено рівнинним рельєфом, масштабними пасовиськами, річками, а багатство та різноманітність природи сприяє формуванню вишуканих культурних народів. Страбон¹ стверджував, що географічне середовище має вирішальне значення, а для успішного державного управління треба добре розумітися на її масштабах, природних умовах та інших складових географічного положення. Страбон вперше висловив думку про необхідність всебічного врахування географічних умов в політиці, військовій справі, управлінні країною. Географ наголосив на багатстві античного світу корисними копалинами, худобою, різноманітними природними умовами, що дозволяло розвивати сільське господарство, промисли та сприяло торгівлі. Здійснюючи опис окремих держав, Страбон завжди враховував вплив на розвиток суспільства всієї сукупності природних умов.

Теорії географічного детермінізму отримали свій розвиток у XVI ст. в роботах французького вченого **Жана Бодена** «Метод легкого пізнання» (1556 р.) та «Шість книг про державу» (1576 р.). Головною тезою концепції Жана Бодена є твердження, що найбільший вплив на національний характер та політичний устрій держави мають **кліматичні умови** її існування. Крім клімату, на розвиток держави впливає характер поверхні місцевості – гори, рівнина, пустеля, болото, якість ґрунтів (родючі або безплідні). Мешканці родючих земель завжди схильні розкошувати, тоді як ті, хто заселяє бідні землі, є мужніми воїнами та вправними ремісниками. Відповідно до цих тверджень Жан Боден виділяє такі **кліматичні зони**:

- південна (Схід) – характеризується великою кількістю сонячного тепла, що впливає на меншу кількість «внутрішнього тепла» у населення, а тому мешканці півдня більш схильні до міркувань та мистецтва;
- поміркована – населення цієї зони має перевагу в налагодженні суспільних справ;
- північна (Захід) – холодний клімат сприяє формуванню «внутрішнього жару» населення, що сприяє його активності та силі, мешканці півночі більш схильні до ручного ремесла та технічних винаходів.

Розвиваючи ідеї географічного детермінізму, французький філософ періоду Просвітництва **Шарль Луї Монтеск'є** (1689–1755 рр.) стверджував, що географічні чинники відіграють визначальну роль у формуванні позитивних

форм правління державою. Філософ зазначав, що спекотний клімат викликає лінь та пристрасті, знищує громадянські доблесті, що є причиною деспотичної форми правління. Поряд із кліматом Шарль Монтеск'є аналізував вплив на устрій держави її розмірів – держави, що охоплюють широкі рівнини Азії, мають деспотичну форму правління, тоді як держави середнього розміру в Європі характеризуються поміркованим режимом.

Французький просвітник **Жан-Жак Руссо** (1712–1778 рр.) у праці «Про суспільний договір» ступінь централізації влади ставив у залежність від розмірів території держави – зростання площі держави впливає на формування жорстко централізованої влади.

Англійській історик-позитивіст **Генрі Томас Бокль** (1821–1862 рр.) в «Історії цивілізації в Англії» розкритикував підхід до вивчення історичного розвитку окремих держав через діяльність державних та військових діячів. Генрі Бокль виявляв закономірності суспільного прогресу окремих держав за допомогою статистичних методів, через аналіз економічних та природних чинників. Бокль обґрунтовував відмінності в розвитку народів світу впливом таких природних показників – клімат, ґрунти, ландшафт, якість та кількість їжі. Ландшафт має визначальний вплив на ментальні та фізичні риси людини, що безпосередньо впливає на суспільний розвиток держави загалом. Складні ландшафти та кліматичні умови формують слабку людину, що підпорядковує своє життя стихії. Помірковані кліматичні умови навпаки сприяють активності та розвитку творчих здібностей людини в її боротьбі за існування.

Генрі Бокль стверджував, що природні чинники впливають на соціально-економічні та політичні відносини. У регіонах із сприятливим кліматом виникає надлишок запасів їжі, що не стимулює творчість, сприяє високій народжуваності, що спричиняє надлишок робочих рук, значне соціальне розшарування, внаслідок чого формується деспотичний політичний режим (Єгипет, Індія). Суворий клімат та обмежені запаси їжі сприяють формуванню ефективних способів збереження ресурсів, що є показником економічного прогресу.

Національні географічні школи XIX – першої половини XX ст.

Окремі оригінальні елементи у концепції географічного детермінізму були внесені національними географічними школами Європи у XIX ст. Зокрема, **французька школа географії людини – посибілізм** (фр. *possibilité* – можливість) (табл. 1.1) ввела комплексні країнознавчі описи та особливу увагу приділяла людині та циклам її життєдіяльності, через розкриття специфіки окремих регіонів та територій. Особливу увагу французька школа географії приділяла аналізу різноманітності форм та географічних типів господарського використання та заселення територій, взаємодії на неї природи, людини, господарства, культури. Прихильники посибілізму значну увагу приділяли результатам цієї взаємодії, що мають вираз у формах господарської діяльності, розселення народів, характеристиці населених пунктів та, навіть, пейзажах. Для них важливим було знайти гармонію та врівноваженість у взаємовідносинах природи та господарства. Відповідно до цієї концепції головним завданням соціально-економічної географії є пошук форм господарської діяльності, що будуть найкраще вписуватися в параметри навколишнього середовища. Отже,

прихильники французької школи головну увагу приділяють пошуку та використанню можливостей, що природа надає людині. Але тільки активність людини визначить ефективність використання цих можливостей.

Представник французької географічної школи **Елізе Реклю** (1830–1905 рр.) провідний автор багатотомних фундаментальних видань «Земля і люди. Загальна географія» та «Людина і земля» визнавав вплив природних умов на розвиток держави та зауважував на доцільності аналізу відповідності історичних періодів у житті окремих народів змінам навколишнього середовища та виявлення впливу як природи на людину, так і зворотного – людини на природу.

Суспільну еволюцію Елізе Реклю пов'язував безпосередньо з розвитком навколишнього середовища. Географ вважав, що з часом вплив природних умов на людину змінюється. Розвиток виробництва спричиняє екологічні зміни, що впливає на життя наступних поколінь. Можливості впливу людини на природу призводять до постійних змін, які мають негативний характер, наприклад знищення окремих видів тварин та рослин. Концепція географічного детермінізму Елізе Реклю була зосереджена на конкретному аналізі взаємодії природи та людини в територіальному аспекті, що було характерним для французької географічної школи загалом.

Один із засновників французької школи «географії людини» **Відадь де ла Бланш** (1845–1918 рр.) основою країнознавчих досліджень вважав «спосіб життя», який ототожнювався з пристосуванням людей до території та до її конкретних природних умов. За таких умов людина, її особа та індивідуальні якості уподібнені конкретній території. На перший план країнознавчого аналізу висуваються відмінні риси розвитку народів, тому що саме це визначає унікальність розвитку території.

Німецька школа описового країнознавства (табл. 1.1) отримала свій розвиток з XVIII ст., коли студенти німецьких університетів почали вивчати інформацію про держави, міста, окремі регіони, особливості їх господарства політичного устрою, склад населення. Подібні розвідки відрізнялися перевантаженням фактичного матеріалу та відсутністю просторового аналізу зв'язків між країнознавчими характеристиками та були близькими до комерційної географії, яка зосереджувала свою увагу на вивченні торгівлі та поширенню товарів у географічному просторі.

На подальший розвиток країнознавчих досліджень в Німеччині значний вплив мала німецька класична філософія, представники якої досить детально вивчали проблеми взаємовідносин суспільства та природи. Засновник німецької класичної філософії **Фрідріх Гегель** (1770–1831 рр.) в розділі «Географічна основа всесвітньої історії» своєї фундаментальної праці «Філософія історії» зауважує на взаємозв'язку географічних та історичних чинників. Саме географічні умови є причиною поділу народів на історичні та неісторичні, а спекотний та холодний клімат становлять природні властивості держав, що виключають їх із всесвітньо-історичного процесу. Гегель виділяв три **типи місцевості**:

- сухі плоскогір'я, що сприяють кочовому скотарству та патріархальному устрою;

- низовини з великою кількістю річок, що придатні для розвитку землеробства, виникнення державних утворень, права, чіткої владної ієрархії;
- приморські держави з розвиненим мореплаванням, торгівлею, з якими пов'язані найрозвиненіші суспільні формації та громадянські свободи.

Гегель вважав, що розвиток промисловості зменшує залежність суспільства від природних чинників.

Засновники «нової школи» в географії XIX ст. **Олександр Гумбольдт** (1769–1859 рр.) та **Карл Ріттер** (1779–1859 рр.) розвинули концептуальні підходи німецької класичної філософії у сфері країнознавчих досліджень. Олександр Гумбольдт наголошував на впливі природних умов на умови розвитку людства, створив фізичну географію, заклав основи загального землекористування, географії рослин та кліматології. Він вважав, що природа має вплив на характер та мистецтво через психіку, обґрунтував ідею зонального поширення рослинності та надав детальну характеристику особливостей приморського та континентального клімату. В науковій роботі «Космос» Олександр Гумбольдт здійснив аналіз значення для суспільства клімату, рельєфу, протяжності берегових ліній.

Натурфілософські ідеї Гегеля вплинули на наукові уявлення німецького географа Карла Ріттера, який вважав, що врахування об'єктивних умов життя людини необхідно з тієї причини, що природа існує незалежно від людини. Природа активніше впливає не на одну людини, а на суспільство загалом. Ріттер вважав, що місцеві ландшафти впливають на такі характерні параметри їх мешканців: зовнішність, темперамент, мова, духовний розвиток. Учений стверджував, що на початкових етапах людського розвитку вплив природи мав вирішальний вплив на фізичні особливості людини, по мірі розвитку цивілізації ступінь залежності суспільства від природних чинників зменшується, але розвиток суспільства продовжує визначатися оточуючим середовищем. У зв'язку з цим Ріттер стверджував, що комплекс природних умов Західної Європи визначає вищий рівень розвитку її народів від інших регіонів та визначає їх право на визначення тенденцій світового розвитку.

Німецький географ **Альфред Геттнер** (1859–1941 рр.) розвинув ідею філософа Іммануїла Канта про те, що основним змістом географії є вивчення наповненості земних просторів. У хорологічній теорії Геттнера географія вирішує такі **завдання**:

- вивчення просторових відмінностей земної поверхні;
- вивчення особливостей окремих районів та територій.

Обидва завдання становлять основу країнознавчих досліджень. Альфред Геттнер вважав, що предметом географії є не тільки морфологія земної поверхні, природні води та кліматичні умови, але і людина, її господарська діяльність та культура. Тож сутнісною рисою географії є країнознавство як сфера знань про території материків, держав, регіонів щодо їх географічного положення, форми, розмірів, співвідношення та взаємозв'язку об'єктів, що їх утворюють. Унікальність кожної держави створюється природою та людиною.

Одним із перших учених в **США**, що здійснював країнознавчі дослідження в межах теорій географічного детермінізму, був професор із Бостона **Арнольд**

Гюйо (1807–1884 рр.), автор монографії «Земля і людина, або Фізична географія щодо людського роду». Арнольд Гюйо основними завданнями географічних наук визначав не тільки опис об'єктів, але і порівняння, тлумачення та встановлення закономірностей їх розвитку. Географічне положення материків є визначальним чинником суспільно-історичного прогресу народів, що їх населяють. Азія, на думку Арнольда Гюйо, є колискою людської цивілізації, але Європа – лідер за модернізаційними процесами та моральними якостями.

Серед представників **американської географічної школи** (табл. 1.1), що є дотичними до країнознавчих досліджень, цікавими видаються погляди еколога **Джорджа Перкінса Марша** (1801–1882 рр.), автора книги «Людина і природа», в якій викладені результати досліджень впливу людини на природу та його наслідки. За Джорджем Маршем географія є наукою про взаємозв'язки природних та суспільних явищ. На прикладі римської імперії Джордж Марш розглянув вплив природних та штучних (здійснені людиною) умов на розвиток державності. Дослідник зазначав сприятливі природні умови Середземномор'я, але для прогресу людина повинна була інтенсивно працювати. Причинами занепаду імперії Джордж Марш визначав геологічні зміни, яких людина не може запобігти, та результати прямого впливу (насилля) людини над природою. Головна причина кризи Римської імперії – недбале ставлення людини до законів природи та деспотія. Джордж Марш стверджував, що в разі порушення людиною природної взаємодії елементів навколишнього середовища, треба заповнювати вилучене власною діяльністю. Відсутність такої заміни спричинить руйнування природи. Отже, дослідник відстоював позицію, що причинами змін у суспільстві є зміни, спричинені його впливом на природу, яку треба зберігати. За таких умов головним завданням вчених-географів Джордж Марш визначав вивчення наявних у природі взаємозв'язків, залежностей та вплив на них людської діяльності.

Таблиця 1.

Національні географічні школи XIX – початку XX ст.

Національна школа	Представники	Наукова методологія
Французька школа географії людини (посибілізм)	Елізе Реклю (1830–1905 рр.) Відаль де ла Бланш (1845–1918 рр.)	☐ Гуманістичний підхід, принцип «людської діяльності» ☐ Принцип взаємозв'язку – формування країнознавчого об'єкта з окремих елементів та його взаємодії з іншими об'єктами ☐ Перевага вивченню результатів господарської діяльності та пошук її ефективних форм
Німецька школа	Олександр Гумбольдт (1769–1859 рр.)	☐ Перевантаженість фактами ☐ Переважання фізико-географічного аналізу в

	Карл Ріттер (1779–1859 рр.)	характеристиці окремих держав ☐ Застосування порівняльного методу та комплексний характер досліджень
Американська школа географічного детермінізму	Арнольд Гюйо (1807–1884 рр.) Джордж Перкінс Марш (1801–1882 рр.)	☐ Аналітичний характер, значна увага порівнянню, тлумаченню та встановленню закономірностей розвитку об'єктів ☐ Висвітлення взаємозв'язків природних та суспільних явищ

В англomовних країнах розвиток ідей географічного детермінізму отримав у напрямі **енвайронменталізм** (англ. *environment* – навколишнє середовище) – науковий напрям початку ХХ ст. у США. **Еллен Черніл Семпл** (1863–1932 рр.) у роботі «Вплив географічного середовища» вирішальну роль у розвитку суспільства надає географічному середовищу, а розвиток і розміщення господарства ставить в залежність від природних умов. Середовище трактується, як сукупність таких умов: географічне положення, кордони – сухопутні, морські та річкові, клімат та інші.

Напрямок енвайронменталізму спирається на ідеї американського дослідника **Елсворта Гантінгтона** (1876–1948 рр.), в роботах якого «Принципи географії», «Економічна та соціальна географія», «Цивілізація та клімат», «Головні принципи цивілізації» аналізуються вплив географічного середовища (переважно кліматичних умов) на рівень розвитку цивілізації, економіки, культури, побуту. Для оцінки впливу клімату на продуктивність праці, фізіологію та психіку людини Гантінгтон використовував довільну систему показників.

Елсворт Гантінгтон виділив такі типи промислового розвитку, що розвиваються під впливом кліматичних умов:

- примітивний – виготовлення стріл та луків індіанцями, ручне ткацтво, терка зерна, рукоділля та інше;
- простий – переробка зерна на механізованих млинах, вироблення шкіри, плавка руди, заготовка лісу та його переробка на папір;
- суспільний – міські електростанції, газові заводи, водопровід, гаражі, будівництво, поліграфічна промисловість, залізничні майстерні, чавуноливарні заводи;
- комплексний – усі інші галузі промисловості, в яких застосовуються складні машини, комбінуються різні види сировини, виготовляється кінцева продукція, що готова для споживання та призначена для продажу за межами центрів її виробництва.

На основі концептуальних положень Елсворт Гантінгтон зробив практичні висновки, що природні умови північного сходу США є сприятливими для розвитку промисловості комплексного типу завдяки оптимальним кліматичним

умовам, що стимулюють працездатність, здоров'я та енергію. Інші регіони та країни розглядаються як постачальними сировини та ринків збуту. Рівень здоров'я, життєвої енергії людей та цивілізацій Елсворт Хантігтон зображував на картах із оптимальними кліматичними умовами для людини європейського походження. Такі «кліматичні оптимуми» належать США та Англії – країнам, де на думку дослідника, концентрація промисловості раціональніша за інші регіони.

Загалом основна ідея енвіронменталізму полягає в тому, що навколишнє середовище відіграє вирішальну роль у господарській діяльності, культурі та побуті. В подальшому до поняття навколишнього середовища були включені не тільки природні, але і соціально-політичні складові. У сучасному енвіронменталізмі природним умовам не відводиться вирішальна роль. Все більше значення надається питанням антропогенного впливу на природне середовище та екологічним проблемам глобального характеру.

Країнознавчі аспекти геополітичних теорій

Геополітика являє собою політичні теорії, що засновані на розкритті залежності зовнішньої політики держави від її географічного становища, клімату, природних ресурсів, території та ін. Становлення геополітики як наукової школи можна умовно поділити на два *етапи*:

- класичний етап – органічна школа Ф. Ратцеля, Р. Челлена; вісь історії Х. Маккіндера; «життєвий простір» К. Гаусхофера тощо;

- сучасні геополітичні теорії та школи – ідеї атлантизму та неоатлантизму С. Гантінгтона, Г. Кіссінджера; мондіалізм Ж. Атталі, К. Сонторо; «нові праві» Ж. Тіріар, І. Лакоста та ін.

Виникнення терміна «геополітика» пов'язано зі шведським ученим кінця XIX – початку XX ст. **Рудольфом Челленом** (1864–1922 рр.), який виділив такі елементи сильної держави: економполітика, демополітика, соціополітика, кратнополітика, геополітика. Геополітика як наукова школа бере свій початок у роботах німецького географа **Фрідріха Ратцеля** (1864–1904 рр.), який аргументовано доводив зв'язок між географією та політикою, визначав суттєві характеристики держави її територією та географічним положенням. Ратцель сформулював **закони експансії** держави:

- протяжність держави збільшується залежно від розвитку її культури;
- держава прагне до включення узбережжя, басейнів річок, долин, територій, багатих ресурсами;
- джерелом могутності народів є море;
- держава розширюється через поглинання менших держав.

Ратцель запропонував визначення поняття **світова держава** – держава, яка має тенденцію до максимальної географічної експансії, що поступово виходить на планетарний рівень.

Геополітичні концепції отримали свій подальший розвиток у роботах німецького географа **Карла Гаусхофера** (1869–1946 рр.), який стверджував, що поглинання великими державами дрібних є об'єктивною закономірністю. Майбутній світ Гаусхофер бачив у вигляді декількох регіонів, які будуть утворені на основі панідеї: пан-Америка на чолі із США, велика Східна Азія на чолі з Японією та пан-Європа на чолі з Німеччиною.

Американський геополітик **Хелфорд Маккіндер** (1861–1947 рр.) в статті «Географічна вісь історії» (1904 р.) висунув ідею про поділ світу на окремі зони, кожна має свій статус та відіграє певну роль в історії. Особливе місце належить Хартленду («середина земля»), а сутність міжнародних відносин полягає в протистоянні Хартленду та навколишніх земель.

Концепції геополітиків кінця XIX – першої третини XX ст. відображали світові політичні процеси цього часу. Особливої популярності ідеї геополітиків отримали в період між двома світовими війнами. Зокрема, ідея «життєвого простору» Гаусхофера використовувалася нацистами Німеччини для виправдання агресивної зовнішньої політики.

Сучасні геополітичні школи отримали свій розвиток після Другої світової війни та пояснювали складні процеси трансформації міжнародних систем під час «холодної війни» та після її завершення.

Сучасна геополітика трактується так:

- стратегія для вирішення зовнішньополітичних та воєнно-стратегічних завдань, що зумовлена територіально-просторовими чинниками;
- політична географія, що досліджує районування політичних процесів глобального та регіонального рівнів.

Геополітичні теорії сучасності спираються на вирішення таких проблем:

- просторові відмінності та протиставлення центру та периферії (наприклад, країни, що розвиваються – розвиненим країнам);
- концепція поколінь війн – війни, спрямовані на руйнування, втрачають свою актуальність, особливого значення набувають комунікаційні війни (нульовий результат людських втрат);
- національна ідентичність – основа національної політики, тобто етнічні, класові, релігійні суперечності, підпорядковані становленню національної держави;
- відмінності між релігійними системами мають вплив на розвиток подій у регіонах.

Одним із головних напрямів геополітичної школи в умовах «холодної війни» став атлантизм, який виник у 1940–1950-х рр., розглядав західну цивілізацію як таку, що домінує у світовій політиці та є носієм ліберально-демократичних цінностей і ринкової економіки. Атлантисти розвивали ідеї класичної геополітики, доповнюючи їх сучасними. Зокрема, **Дональд Мейніз** у статті «Heartland та Rimland в євразійській історії» відносить до геополітичних критеріїв не тільки географічне співвідношення території до Суші та Моря, але і функціональну орієнтацію населення та держави.

Американський геополітик Сол Коен поділяє регіони сучасного світу на чотири частини:

- зовнішня морська частина, що залежить від торговельного флота та портів;
- континентальне ядро (nucleus), що подібне до Хартленду;
- дисконтинуальний пояс – берегові сектори, що орієнтовані всередину або ззовні континенту;
- регіони, що є геополітично незалежними.

Концепція атлантизму наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. переросла в теорію *мондіалізму*, відповідно до якої світ чекає повна планетарна інтеграція, яка прийде на зміну національним державам. Основою відносин між державами є світова економіка та торгівля, які не мають обмежуватися національними урядами. Статус та вага держави у світі визначаються виключно її економікою. Загальнолюдські цінності переважають над національними традиціями. Мондіалісти відмовляються від поняття суверенітет та вважають, що держави підпорядковуються наддержавним структурам (наприклад, ООН, СОТ), метою яких є забезпечення свободи торгівлі, загальнолюдських цінностей та безконфліктного міжнародного середовища.

Представник неоатлантизму *Семюель Гантінгтон* (1927–2008 рр.)⁸ в роботі «Зіткнення цивілізацій» визначальним чинником розвитку міжнародних відносин вважає цивілізаційний. Гантінгтон виділяє вісім цивілізацій у сучасному світі:

- західно-християнська;
- православно-християнська;
- ісламська;
- конфуціанська;
- латиноамериканська;
- індуїстська;
- японська;
- африканська.

Цивілізаційний чинник характеризується поселенням «синдрому братніх країн», тобто у зовнішньополітичних відносинах держави орієнтуються не на спільність ідеологій та політичних систем, а на цивілізаційну близькість. Основні конфлікти відбуваються на лініях зламу цивілізацій: Балкани, Кавказ, Близький Схід та ін. Гантінгтон вважає, що конфлікт між західною та незахідною цивілізаціями неминучий. Головною небезпекою для Заходу може бути конфуціансько-ісламський блок.

Загострення конфлікту між християнською та мусульманською цивілізаціями, на думку С. Гантінгтона, визначається такими чинниками:

- зростання мусульманського населення, збільшення безробіття та незадоволення серед молоді, що належить до ісламських рухів та мігрує на Захід;
- відродження ісламу надало мусульманам можливість усвідомити особливий характер та місію власної цивілізації та цінностей;
- зростання зусиль Заходу щодо універсалізації власних цінностей та інститутів з метою збереження власного воєнного та економічного домінування;
- руйнування комунізму означало зникнення спільного для Заходу та ісламу ворога;
- поглиблення контактів між Заходом та ісламською цивілізацією змушує обидві сторони переусвідомити свою винятковість, загострює питання про обмеження прав представників меншин в країнах, де більшість мешканців належить до представників іншої цивілізації.

4. Склад та параметри території країни

У географічній науці часто вживаними є два близькі за значенням терміни — «географічний простір» і «територія». Проте вони не ідентичні: територія є частиною географічного простору, його підсистемою.

Географічний простір — складний земний простір, що розвивається в часі та охоплює всі сфери географічної оболонки Землі (літосферу, гідросферу, атмосферу, біосферу) і соціосферу.

Перші уявлення про концепцію географічного простору виникли завдяки працям К. Ріттера в ХІХ ст. й А. Гетнера в ХХ ст.

Поняття **«територія»** міжнародне право трактує як різні простори земної кулі з їх сухопутною і водною поверхнею, надрами і повітряним простором, а також космічний простір та космічні тіла, які в ньому знаходяться.

Країна — територія з визначеними кордонами, заселена певним народом, яка в політико-географічному аспекті може мати державний суверенітет або бути залежною.

Якщо країна є суверенною територією, то вона набуває політичного змісту держави.

Держава — суверенне політичне утворення, яке здійснює свої повноваження на певній території через діяльність особливої системи органів і організацій — механізму держави.

Сучасна політична карта світу охоплює понад 250 країн і територій. Із них суверенними державами є до 80 % країн. За ХХ ст. кількість суверенних держав значно збільшилась. Так, у 1900 р. на політичній карті світу їх було 55, у 1947 р. — 76, у 1980 р. — 160, а в 2007 р. — 191 держава.

Як бачимо, з кожним роком кількість суверенних держав збільшується, що зумовлює зростання демократизації світового співтовариства.

Територія держави — частина земної кулі з природними, а також створеними в результаті людської діяльності властивостями і ресурсами, що перебувають під суверенітетом певної країни.

У межах державної території держава є вищою стосовно всіх осіб та організацій владою, яка забезпечується системою державних органів (законодавчих, виконавчих і судових). Отже, державна територія — це простір здійснення державної влади.

Найважливішою та загальноприйнятою нормою міжнародного права, на якій базується мирне співіснування, є *принцип недоторканності й цілісності державної території*, багаторазово закріплений у міжнародних договорах.

До складу державної території входять:

- суходіл із його надрами;
- акваторія: а) внутрішні (національні) води; б) територіальні води;
- повітряний простір над суходолом та водами.

Юридично до державної Території за міжнародними угодами також порівнюють:

- морські судна, які належать державі й офіційно перебувають на певний момент за її межами;
- літаки;

- морські підводні кабелі;
- засоби зв'язку;
- території дипломатичних представництв держави за кордоном.

У політико-географічних дослідженнях застосовуються **класифікації форм державної території**:

а. стосовно моря:

і. країни, що мають вихід до Світового океану та його частин:

- приморські (США, Аргентина, Росія та ін.);
- півострівні (Іспанія, Італія, Південна Корея та ін.);
- островні (Ірландія, Куба, Мальта та ін.);
- країни-архіпелаги (Японія, Індонезія, Філіппіни та ін.);

іі. країни, які не мають виходу до моря (їх 37): Австрія, Андорра, Афганістан, Болівія, Ботсвана, Буркіна-Фасо, Бурунді, Бутан, Вірменія, Ефіопія, Замбія, Зімбабве, Казахстан, Киргизстан, Лаос, Лесото, Ліхтенштейн, Люксембург, Македонія, Малаві, Малі, Молдова, Монголія, Непал, Нігер, Парагвай, Руанда, Свазіленд, Словаччина, Туркменістан, Уганда, Угорщина, Узбекистан, Центральноафриканська Республіка (ЦАР), Чад, Чехія, Швейцарія.

б. за геометричною формою території:

- компактні країни (Франція, Польща та ін.);
- країни видовженої форми (Чілі, Норвегія та ін.).

У світі існує кілька країн, розташованих на суші, які з усіх боків оточені територією іншої держави. Такі країни називають анклавом.

Анклав (лат. — *замикати на ключ*) — державне утворення, оточене з усіх боків територією іншої держави. Анклавами є Сан-Марино, оточене територією Італії; Ватикан, розташований всередині столиці Італії Рима; Лесото

— оточене територією Республіки Південна Африка.

Анклави, що мають частково морське узбережжя, називають *напіванклавами*. Наприклад, Бруней оточений територією сусідньої Малайзії і має вихід до Південнокитайського моря, Гамбія оточена територією Сенегалу і має вихід до Атлантичного океану.

5. Державні кордони та їх характеристика

Політичну карту світу часто порівнюють зі строкатою мозаїкою, складеною з територій держав та країн, розділених між собою політичними кордонами.

Державний кордон — позначена на поверхні землі (суходолу або водного простору) або уявна, але позначена на карті лінія та уявна вертикальна поверхня, яка проходить через неї у повітряному просторі та у надрах землі, що визначає межу території держави і відокремлює від інших держав і відкритих морів.

З огляду на різноманітні особливості їх встановлення та функціонування виділяють кілька видів кордонів:

1. Офіційні державні кордони. Це кордони між державами, залежними територіями, колоніальними володіннями окремих держав на суші. Вони визначають межі державної території, і в цьому їх основне призначення. Існують два типи встановлення державного кордону — делімітація й демаркація.

Делімітація (лат.— відокремлення та межа) — визначення за угодою між урядами суміжних держав загального напрямку проходження державного кордону і нанесення його на географічну карту.

Делімітація кордонів здійснюється за участю експертів з багатьох напрямів діяльності, які враховують політичні, історичні, фізико-географічні, етнічні та інші аспекти їх проведення.

Демаркація (розмежування) — проведення лінії державного кордону на місцевості й позначення його відповідними прикордонними знаками.

Кордони територіальних вод. Їх встановлюють за зовнішньою лінією територіальних вод, що прилягають до території держави в межах 12 морських миль (1 морська миля = 1852 м) від узбережжя. Проте деякі країни в односторонньому порядку оголосили своїми територіальними водами ширші смуги: Бразилія, Перу, Сьєрра-Леоне, Уругвай, Еквадор (200 миль) та ін. Кордони територіальних вод встановлені Конвенцією ООН з морського права в 1982 р.

Сухопутні та морські державні кордони склалися історично. За нормами міжнародного права вони є непорушними. В 1975 р. у Гельсінкі на Нараді з безпеки та співробітництва в Європі було прийнято положення про визнання кордонів між державами та країнами, які склалися після Другої світової війни.

2. Формально недержавні кордони. До них належать:

— кордони за міжнародними угодами (наприклад, встановлені між етнічними територіями у колишній Югославії);

— тимчасові договірні кордони (встановлюються між зонами впливу різних угруповань під час військово-політичних конфліктів);

— демаркаційні (розділові) кордони — розділяють Саудівську Аравію та Ірак (нейтральна зона);

— кордони економічних зон на морі.

Економічна зона на морі (морська економічна зона) — район поза межами територіальних вод завширшки 200 морських миль, у якому приморська держава має суверенні права на розвідування й розробку живих і мінеральних ресурсів моря.

Ініціаторами створення таких кордонів стали країни Латинської Америки у 60-х роках ХХ ст. На морські економічні зони припадає 40 % площі Світового океану, в тому числі райони, які дають 96 % вилову риби.

Кордони поділяють також за їх конфігурацією — морфологічними ознаками. За такою класифікацією виділяють кордони:

— геометричні («проведені по лінійці», тобто переважно за паралелями та меридіанами). Такі кордони проводили переважно у рідконаселених, малоосвоєних місцевостях на час делімітації. Це кордони між Алжиром і Малі, Малі та Мавританією, США і Канадою, штатами Австралії та США;

— звивисті.

У політико-географічній теорії кордони класифікують за природними особливостями, залежно від того, по яких природних об'єктах вони проведені:

— орографічні (гірські);

— рівнинні;

— річкові;

— озерні (між США і Канадою);

— морські;

— *кордони між секторами Арктики та ін.* Залежно від походження, історії та тривалості існування державні кордони бувають: ,

— *антецедентні*(попередні) — кордони, проведені до освоєння і масового заселення території, наприклад у США і Канаді;

— *накладені* — кордони, які немовби «розрізують» уже сформовані етнічні, культурні й соціальні спільноти, наприклад у колоніальному суспільстві;

— *субсеквентні* (підлеглість і слідування) — кордони, які виникли після формування певних соціально-культурних і економічних спільнот, але не ігнорують їх, а певною мірою враховують межі між ними;

— *реліктові* (залишені) — кордони, успадковані від минулих історичних періодів. Особливо поширені в політико-адміністративному поділі, але чимало їх й серед державних кордонів. Так, державні кордони між більшістю країн Латинської Америки є колишніми кордонами між іспанськими і португальськими колоніями та їх провінціями.

Функції кордонів. Одна з найважливіших і найскладніших характеристик державних кордонів виявляється в їх функціях. Державний кордон виконує дві основні функції: розділювальну і з'єднувальну (контактну).

Розділювальна функція. Виявляється в обмеженні умов виникнення потоків людей, товарів, капіталовкладень, інформації між країнами, а також в обмеженні умов їх пересування. У першому випадку ця функція полягає у блокуванні та фільтрації потоків. Для обмеження або припинення пересування людей, наприклад, вводять заборони або важкоздоланні формальності, встановлюють високі державні збори на візи, створюють перешкоди для маятникових міграцій через кордон. Заходами, які регулюють перевезення товарів через кордони, є диференціація митних зборів на різні групи товарів, товари різних країн.

З'єднувальна (контактна) функція. Пов'язана з об'єктивними процесами інтернаціоналізації господарського життя, різносторонніми зв'язками між державами. Посилення контактної функції кордонів — поки лише тенденція, яка виявляється переважно в Європі та Північній Америці. Частка цих регіонів у загальній протяжності кордонів невелика (8 % загальної їх довжини у світі). В інших регіонах більш помітною є дія першої функції.

У середині державної території виділяють межі адміністративно-територіальних одиниць (штатів, областей, кантонів, земель та ін.) і економічних районів.

Усі види кордонів створюють геополітичний простір та виокремлюють різні політико-територіальні утворення, які у своїй сукупності формують політичну карту світу.

6. Класифікація країн світу

У світі існують різноманітні політико-територіальні утворення, які склалися історично і відображають особливості історико-географічного розвитку суспільства загалом та в конкретних регіонах і на територіях земної кулі.

Політико-територіальне утворення — *одиниця політико- географічного простору з певними об'єктивно існуючими та взаємопов'язаними елементами*

політичної сфери (політичними та адміністративними кордонами, центрами управління, органами влади та ін.), які функціонують у межах визначеної території.

На політичній карті світу існує чотири типи політико-територіальних утворень: держави, залежні території, спірні території, території Антарктики.

Держави. Головною ознакою держави є наявність суверенітету.

Державний суверенітет — незалежність держави, що полягає в її праві на власний розсуд вирішувати свої внутрішні й зовнішні справи без втручання в них будь-якої іншої держави.

Суверенітет — це повнота законодавчої, виконавчої та судової влади держави на її території. Він завжди є повним і винятковим. Поняття «суверенітет держави» покладено в основу загальновизнаних принципів міжнародного права: принцип суверенної рівності держав; принцип взаємної поваги державного суверенітету; принцип недоторканності державних кордонів; принцип невтручання держав у внутрішні справи інших держав та ін.

Головні ознаки держави:

— наявність особливої системи органів і установ, які разом утворюють механізм держави;

— наявність права, тобто обов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою;

— наявність визначеної території, в межах якої діє державна влада.

Залежні території. Їх часто називають колоніями.

Колонія — (лат.— заселяю, живу) — країна або територія, що перебуває під владою іноземної держави (метрополії), не має політичної, економічної самостійності; управління нею здійснюється на підставі спеціального режиму.

Перші колоніальні імперії — Іспанська і Португальська — утворилися з настанням періоду Великих географічних відкриттів. Криза колоніальної системи розпочалася після Першої світової війни й особливо посилилася після Другої світової війни. На початку XX ст. площа колоній у світі становила приблизно 57,9 млн. км², наприкінці сторіччя — майже 135,4 тис. км² із населенням до 12 млн. осіб.

Найбільша кількість володінь належала таким країнам:

Франція:

1. Острів Амстердам (Індійський океан)
2. Острів Гваделупа — «заморський департамент» (Карибське море)
3. Острови Глор'єз (Індійський океан)
4. Острів Європа (Індійський океан)
5. Острів Кергелен (Індійський океан)
6. Острів Кліпертон (Тихий океан)
7. Острови Крозе (Індійський океан)
8. Острови Маоре (Майотта) — «особливе територіальне утворення» (Індійський океан)
9. Острів Мартініка — «заморський департамент» (Карибське море)
10. Нова Каледонія (Тихий океан)
11. Реюньйон — «заморський департамент» (Індійський океан)

12. Острів Сен-Мартен (володіє ним разом із Нідерландами)
13. Острів Сен-Поль (Індійський океан)
14. Острови Сен-П'єр і Мікелон (Атлантичний океан)
15. Острів Тромлен (Індійський океан)
16. Острови Уолліс і Футуна (Тихий океан)
17. Французька Гвіана — «заморський департамент» (Південна Америка)
18. Французька Полінезія: острови Товариства, Туа-моту, Маркізькі, Тубуаї, Бас та ін. (Океанія)

Велика Британія:

1. Архіпелаг Чагос (Індійський океан)
2. Бермудські Острови (Атлантичний океан)
3. Віргінські Острови (Карібське море)
4. Гібралтар (спірна територія з Іспанією)
5. Кайманові Острови (Карібське море)
6. Острів Ангілья (Карібське море)
7. Острів Вознесіння (Атлантичний океан)
8. Острів Гоф (Атлантичний океан)
9. Острів Монтсеррат (Карібське море)
10. Острів Піткерн (Океанія)
11. Острів Святої Єлени (Атлантичний океан)
12. Острови Теркс і Кайкос (Карібське море)
13. Острови Трістан-да-Кунья (Атлантичний океан)
14. Фолклендські (Мальвінські) Острови (спірна територія Великої

Британії й Аргентини)

США:

1. Атол Уейк (центральна частина Тихого океану)
2. Віргінські Острови (Карібське море)
3. Військові бази на островах Джонстон і Сенд, незаселені острови Пальміра, Джарвіс, Кінгмен-Риф, Хоу-ленд і Бейкер (Океанія)
4. Східне Самоа (Океанія)
5. Маріанські Острови — підопічна територія США (Тихий океан)
6. Острів Гуам (у групі Маріанських островів)
7. Острів Мідуей (Тихий океан)
8. Острів Мона (Тихий океан)
9. Пуерто-Ріко (з 1952 р. має статус держави, «вільно приєднаної» до США, з правами самоврядування)

Австралія:

1. Кокосові (Кілінг) Острови — «вільна асоціація» з Австралією (Океанія)
2. Острів Норфолк (Океанія)
3. Острів Різдва (Індійський океан)

Нідерланди:

1. Антильські (Нідерландські) Острови (Карібське море)
2. Острів Аруба (Карібське море)

Форма колоніальної залежності буває різною. Відповідно залежні території можуть мати такий статус:

Заморські території. Формально мають ті самі органи влади, що й одиниці

адміністративного поділу метрополії:

— у Франції — це заморські департаменти (Французька Гвіана, Гваделупа, Мартініка, Реюньйон) та заморські території метрополії (Французька Полінезія, Нова Каледонія і Уолліс та Футуна, Французькі Південні та Антарктичні землі);

— у Нідерландах — Антильські (Нідерландські) Острови, які мають статус «автономної частини Королівства Нідерландів» та о. Аруба зі статусом адміністративної території Королівства Нідерландів з внутрішнім самоврядуванням;

— у США — Пуерто-Ріко зі статусом «вільно приєднаної» до США держави;

— у Данії — Гренландія та Фарерські Острови зі статусом самоврядної частини Данії.

Протекторати (захисник, покровитель). Це форма колоніальної залежності, що встановлюється нерівноправним договором, за яким держава-протектор здійснює зовнішні відносини і вирішує інші найважливіші питання політики протекторату. Формально в Європі протекторатами є: Монако (протектор — Франція), Сан-Марино (протектор — Італія), Ліхтенштейн (протектор — Швейцарія). В минулому протекторатами Великої Британії з 1892 до 1971 року були князівства так званого Договірного Оману (нині ОАЕ), з 1916 по 1971 рік — Катар.

Підопічні території. Це залежні території, які керуються створеною після Другої світової війни системою міжнародної опіки за дорученням і від імені ООН. До одержання цими територіями незалежності, наприклад, Каролінські, Маршаллові Острови були під опікою США, частина Каролінських Островів — острови Палау — під опікою ООН. На даний час Маріанські Острови перебувають під опікою США.

Домініон (володіння, влада). Це самоврядні частини у складі Британської імперії, які визнали главою англійського короля (королеву): Канада з 1867 р., Австралія з 1901 р., Нова Зеландія з 1907 р., Південноафриканський Союз з 1910 р. Після утворення Британської Співдружності термін «домініон» вилучено з ужитку.

У минулому були поширені такі форми залежності:

васалітет (слуга), за якого сильніша країна давала державі-васалу деяку формальну самостійність, використовувала її правлячий клас як опору свого панування;

мандатні (підмандатні) території — загальна назва колишніх колоній Німеччини і деяких володінь Османської імперії, переданих після Першої світової війни Лігою націй під керування країнам-переможницям на основі мандата;

кондомініум (володіння) — співволодіння, спільне здійснення верховної влади над однією територією двома або кількома державами (наприклад, із 1899 по 1956 рік англо-єгипетським співволодінням був Судан).

Спірні території. Це території, на які претендують дві або більше держав. У світі існує до 300 пунктів і територій, які є предметами суперечок, а в 100 з них наявна гостра конфліктна ситуація. Головними причинами таких

ситуацій є: несправедливі договори про кордони або незадоволеність ними країн; нав'язані силою кордони (наприклад, колонізаторами); поділ території, на якій мешкає один народ або етнічна група; складність встановлення кордонів по природних об'єктах (наприклад, в Африці, Південно-Західній Азії).

Основні спірні території об'єднують у такі **групи**:

1) території, які ООН визнає «де-юре» і вимагає надання їм незалежності:

— Палестина (окупована Ізраїлем);

— Західна Сахара (окупована Марокко);

2) території, які існують «де-факто», але не визнаються ООН:

— Тайвань (Китай вважає цю країну невід'ємною своєю частиною і вимагає возз'єднання);

— о. Майотта (Маоре) (залежить від Франції і знаходиться в архіпелазі Коморських островів, ООН визнає право Федеральної Ісламської Республіки Коморські Острови на цей острів);

— міста Сеута і Мелілья (володіння Іспанії на півночі Марокко, які ця країна вимагає повернути до складу своєї державної території);

3) фактично спірні території:

— Фолклендські (Мальвінські) Острови — предмет суперечки між Великою Британією й Аргентиною, що у 1982 р. спричинила військовий конфлікт, перемогу в якому одержала Велика Британія, але Аргентина й досі не визнає існуючого статусу островів і вимагає їх возз'єднання зі своєю державною територією;

— штат Джамму і Кашмір — спірна територія між Індією та Пакистаном, яка вже понад півстоліття є «гарячою точкою» Азії;

— територія площею 508 км² на лівому (іранському) березі р. Шатт-ель-Араб, в гирлі якої Ірак побудував нафтоекспортний порт Фао, спричинила восьмирічну ірано-іракську війну за володіння цією зоною;

— прикордонні спірні території в басейні Амазонки між Еквадором і Перу. В 1941—1942 рр. внаслідок війни з Еквадором Перу закріпила за собою більшу частину цих територій.

Наявність спірних територій на планеті часто зумовлює виникнення осередків міжнародної напруженості, так званих «гарячих точок». Причинами їх появи також можуть бути соціально-політичні протиріччя, що мають національно-релігійне забарвлення (Ліван, Кіпр, Північна Ірландія—Ольстер, Туреччина, Іспанія, Росія та ін.), боротьба внутріконтинентальних країн за вихід до моря тощо. Багато міждержавних суперечок пов'язано з кордонами колишніх колоніальних країн. Наприклад, в Африці територіальні суперечки стосуються 20 % площі континенту, не демарковано майже 40 % протяжності державних кордонів. Багато державних кордонів африканських країн не збігаються з етнічними межами, що породжує конфлікти (Сомалі, Західна Сахара, Уганда, Кенія та ін.) Країни Латинської Америки пред'являють одна одній до 10 територіальних претензій.

Антарктида і території на південь від 60° пд. ш. Існуючим договором про Антарктику від 01.12.1959 р. оголошено Антарктиду й Антарктику територіями, які не належать жодній державі й можуть використовуватися тільки

в цілях миру і науки.

Сучасне розмаїття політико-територіальних утворень у світі є наслідком багатовікового періоду розвитку людства, створених ним політичних та владних інституцій і відображає сучасну організацію світового політико-географічного простору.

7. Основні періоди та етапи формування політичної карти світу

Об'єктами політичної карти світу є держави та їх кордони, столиці та найбільші міста, адміністративно-територіальний устрій територій. Але в науковому розумінні термін «політична карта світу» містить у собі значно об'ємніший зміст, охоплюючи і процес еволюції форм державної влади та устрою країн, взаємовідносини між ними, що зумовлює створення різноманітних об'єднань і союзів або виникнення гострих протиріч, які спричиняють територіальні конфлікти, тощо.

***Політична карта світу** — географічна карта, яка дає територіально-політичну характеристику світу, материків або великих географічних регіонів.*

У більш широкому значенні політична карта світу — це предмет, що досліджується політичною географією як складовою економічної та соціальної географії. Політична географія вивчає політико-географічне положення держав та їх кордони, державний лад й адміністративно-територіальний устрій, політичну структуру суспільства. До сфери її інтересів належать також деякі проблеми міжнародних відносин, передусім ті, що пов'язані з розміщенням політичних сил на світовій арені.

Головним об'єктом вивчення політичної географії є країни і держави.

Сучасна політична карта світу має вигляд різнобарвної мозаїки. Це близько 230 країн, які щільно притиснулися по лініях кордонів і зайняли територію всіх материків (крім Антарктиди). Формування сучасної політичної карти і сучасного світового господарства — дуже тривалий історичний процес, упродовж якого людство пододало шлях від «первісного стада» до епохи ЕОМ та атомної енергії.

Перші держави виникли 4—6 тис. років тому, найдавнішими були міста-держави в Месопотамії та Єгипті. Потім починають формуватися наймогутніші держави давнини: Давній Єгипет, Давній Китай, Давня Греція, Давній Рим, давньоіндійські держави.

У середні віки найбільшими державами були Візантія, Київська Русь, Священна Римська імперія, Іспанія, Португалія, Англія. У цей період посилювалися політичні, культурні й економічні зв'язки як усередині країн, так і між Державами.

У новий період збільшується кількість держав, а їхні функції стають більш різноманітними. Протягом XVI—XVII ст. значні масиви суходолу були поділені між наймогутнішими європейськими державами. Іспанія захопила величезні райони в Америці, а Португалія встановила контроль над багатьма областями Південної та Південно-Східної Азії, Період іспано-португальської могутності зазнав зародження, розквіту й занепаду. Потім їх заступили Голландія, Англія та Франція.

У подальшому переділ території відбувався ще неодноразово, ідо початку

XX ст. колоніальний поділ світу завершився. Найбільшими метрополіями стали Англія, Франція, Німеччина й Бельгія. Світ виявився поділений між кількома державами, що призвело до його насильницького переділу протягом XX ст. Унаслідок цього можна спостерігати надзвичайну нестійкість політичної карти світу в цей період.

Перший етап великих змін політичної карти світу у XX ст. пов'язаний із наслідками Першої світової війни й Жовтневої революції в Росії. Він характеризується розпадом Австро-Угорщини, Османської та Російської імперій, появою на карті Австрії, Угорщини, Чехословаччини, Фінляндії, Югославії, СРСР, утратою Німеччиною колоніальних володінь.

На другому етапі зміни відбулися після Другої світової війни: Німеччина втратила частину території та виявилася поділеною на дві держави — ФРН і НДР; Японія передала країнам-переможцям Мікронезію, Малайзію, Сінгапур, Маньчжурію, Курильські острови тощо; на карті з'явилися нові держави — Філіппіни, КНДР, Республіка Корея; була утворена світова соціалістична система.

Третій етап змін політичної карти світу проходив у 60-70-х рр. XX ст. Він пов'язаний зі здобуттям великою групою країн незалежності. Закінчилося цілковите панування низки європейських країн в Африці, Азії, Латинській Америці. На карті з'являється близько ста нових держав, серед яких Нігерія, Алжир, Конго, Кенія тощо.

Четвертий етап припав на кінець 80-х — початок 90-х рр. XX ст. Він характеризується як кількісними, так і якісними змінами. Так, відбулися докорінні перетворення в системі управління й економіки країн, що складали світову соціалістичну систему. Це призвело до розпаду світової соціалістичної системи, а також таких держав, як СРСР, СФРЮ та Чехословаччина. При цьому відродилися раніше існуючі країни (наприклад, Росія, Литва, Латвія, Естонія) і з'явилися нові, серед яких Білорусь, Молдова й Казахстан.

8. Форми правління та адміністративно-територіального устрою країн світу.

До початку XX ст. багато країн світу були абсолютними монархіями. Ця форма правління передбачає зосередження всієї повноти влади в руках однієї людини — імператора, царя, короля, еміра. На сьогодні абсолютна монархія збереглася лише в кількох, в основному азіатських країнах (Бахрейн, Катар, Оман тощо). У деяких державах, наприклад у Великій Британії, вона трансформувалася в іншу форму правління — конституційну монархію, характерну також для таких європейських держав, як Іспанія, Бельгія, Данія. Сама назва — конституційна монархія — свідчить про те, що влада монарха в державі обмежена основним законом — конституцією. Конституційна монархія — «модернізований» відповідно до сучасних вимог варіант монархії. Не дивно, що вона не має істотних відмінностей від республіки.

Республіка — найпоширеніша в сучасному світі форма правління, що передбачає виборність вищих органів влади громадянами країни або їхніми повноважними представниками. У цих умовах влада стає підзвітною громадянам країни й залежить від них. На сьогодні налічується понад 140 республік,

найбільше їх у Латинській Америці й Африці. Зрозуміло, що серед них є значні відмінності. Наприклад, залежно від того, хто має найбільші повноваження — президент чи парламент, — розрізняються президентські (США, Франція) і парламентські республіки (Австралія, Німеччина). Є держави, де президент і парламент розділяють повноваження, такі республіки називаються президентсько-парламентськими. До них належать Росія, Індія та ін.

Форми адміністративно-територіального устрою країн світу

Історія, традиції, особливості природи, національний склад населення тих чи інших країн залишили свій відбиток і на особливостях їхнього адміністративно-територіального устрою. За цим принципом у сучасному світі виділяють два основні типи держав: унітарні й федеративні. У світі переважають унітарні держави. Здебільшого це однаціональні держави. Цілком зрозуміло, що об'єднуючим фактором у будь-якій державі стають єдина мова та культура. До унітарних держав належать, Польща, Румунія, Франція, Японія, Угорщина, Словаччина тощо.

Більш складна структура у *федеративних держав*, що складаються з адміністративно-територіальних одиниць (штати, землі, провінції та ін.) і мають власну законодавчу й виконавчу владу. Федеративними державами є США, Росія, Індія, Бразилія, Німеччина, Нігерія, Об'єднані Арабські Емірати та ін.